

П. А. ЛОЙКА

**КРЫНІЦЫ ПА ГІСТОРЫІ
ШЛЯХЕЦКАГА СТАНУ ВКЛ І ЯГО МЕСЦЫ
Ў МІЖСАСЛОЎНЫХ СТАСУНКАХ
(другая палова XVI — першая палова XVII ст.)***

Разглядаюцца акты дзяржаўнага заканадаўства, соймакавыя канстытуцыі і інвентары як крыніца па праблеме гісторыі шляхецкага саслоўя ў названы перыяд. Вялікая ўвага надаецца вызначэнню месца шляхты ВКЛ у палітычным і эканамічным жыцці дзяржавы.

Acts of the state legislation, constitutions of local sejm and inventories as a source on a problem of history of szlachta estate during the called period are considered. In the article it defines the place of the Grand Duchy of Lithuania's szlachta in political and economic life of the state.

Ключавыя словы: ВКЛ, шляхецкі стан, вялікакняжацкія прывілеі, граматы, статуты, соймавыя канстытуцыі, інструкцыі паслам, актавыя кнігі, інвентары.

Keywords: Nobility, the Grand Duchy of Lithuania, Statutes, charters, the Sejm's constitutions, instructions to ambassadors, books of the acts, inventories.

Вызначальным саслоўем у грамадска-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) XVI—XVIII стст. з'яўлялася шляхецкае, якое было ў гэты час шматлікім: 8—10 % ад агульнай колькасці насельніцтва,

* Артыкул з'яўляецца адной з апошніх прац вядомага беларускага гісторыка-медывіста П. А. Лойкі, які рана пайшоў з жыцця (2010). Плэнна працуючы над тэмай доктарскай дысертацыі, якая была прысвечана высвятленню ролі пануючага саслоўя ў грамадска-палітычным жыцці дзяржавы, ён пакінуў у спадчыну шэраг артыкулаў, грунтоўную манаграфію «Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI — першай трэці XVII ст.». Знайшоўшы ўпершыню і навукова апрацаваўшы матэрыялы павятовых соймакаў, П. А. Лойка здолеў даказаць, што ў сапраўднасці на беларускіх землях у той час развівалася ўнутрысаслоўная дэмакратыя, працавалі інстытуты цэнтральнай і мясцовай улады, асноўны палітычны імпульс шляхты быў скіраваны на паляпшэнне дабрабыту дзяржавы. Артыкул уносіць пэўны ўклад у вывучэнне праблемы і дапамагае будучым гісторыкам больш шырока вывучаць айчынную спадчыну.

у той час як доля падобных саслоўяў у іншых еўрапейскіх краінах — за выключэннем Іспаніі — не перавышала 1—4 % [1, с. 70, 184—185, 194].

Для прывілеяванага вышэйшага дзяржаўнага стану ВКЛ другая палова XVI — першая палова XVII ст. былі адметнымі, бо гэты час заключэння Люблінскай уніі, стварэння польска-вялікакняжацкай Рэчы Паспалітай (РП), трох бескаралеўяў. Ён стаў у пяцісотгадовай гісторыі ВКЛ адзіным векам, калі ўвесь шляхецкі корпус, магнатэрыя, сярэдняя і дробная шляхта сталі вызначальнай сілай у дзяржаве. Менавіта ў гэты час з непасрэдным удзелам апошніх дзвюх катэгорый шляхты адбывалася карэкціроўка палітычнага курсу дзяржавы. Далей, пачынаючы з 40-х гг. XVII ст. і да канца існавання РП, шырокае шляхецкае кола ў часы ўнутраных канфліктаў і крываваых ваенных «папопаў» адыгрывала другасную ролю ў палітычных гульнях магнатэрыі.

Таму непасрэдна другая палова XVI — першая палова XVII ст. выклікалі асаблівую даследчыцкую зацікаўленасць да пазіцый шляхты беларускіх зямель у вырашэнні складаных праблем унутранага і знешнепалітычнага жыцця ВКЛ. Пры гэтым любое гістарычнае даследаванне абавязна на крыніцазнаўчую базу, якая для дадзенай тэматыкі з’яўляецца шматразнастайнай. Сярод крыніц па названай праблематыцы неабходна выдзеліць *акты дзяржаўнага заканадаўства* (вялікакняжацкія прывілеі, граматы, статуты). Яны дазваляюць прасачыць працэсы станаўлення шляхецкага саслоўя, складання іерархічнай структуры шляхты, афармлення палітычных правоў і абавязкаў розных груп насельніцтва, фарміравання і ўзаемаасункаў органаў дзяржаўнага кіравання, узаемаадносін дзяржавы і грамадскіх станаў.

Каб кансалідаваць грамадства, вырашыць унутрышляхецкія праблемы, вярхоўная ўлада пайшла на мадэрнізацыю ўнутранага палітыкі. Была прынята пастанова 1563 г., паводле якой праваслаўная і каталіцкая шляхта поўнаасцю ўраўноўвалася ў правах. Карыстацца ўсімі шляхецкімі прывілеямі з гэтага часу маглі прадстаўнікі ўсіх хрысціянскіх цэркваў: каталіцкай, праваслаўнай, пратэстанцкай. Вялікакняжацкая грамата ад 7 чэрвеня 1563 г. адзначала: «вси... стану рыцерского и шляхетского, яко литовского, так и руского народа, одно бы были веры хрестиянское... с тых вольностей веселитися мають... Так теж на достоинства и преложеньства всякие, и до рады наше, и на уряды дворные и земские, не только подданные костелы Римскому от того часу обираны и прекладаны быти мають, але одинаково и заровно вси рыцерского стану з народу шляхетского люди веры хрестиянское, яко Литва, так и Русь, каждый водле заслуг и годности свое, от нас, господаря, на местца зацные и преложеньства

з ласкі нашое браны быти маюць; а жаден з стану рыцёрскаго і шляхецкаго, з сторуны закону своего будучи веры хрысціянскае чалавек не мае быти от того отдален и отлучен» [2, с. 142— 143]. На карысьць павятовай шляхты ў 1564—1566 гг. рэфармавалася судовая сістэма ў ВКЛ. На польскі ўзор утвараліся мясцовыя гродскія, земскія, падкаморскія суды, дзе галоўную ролю адыгрывала шляхта. На пасады павятовых суддзяў, падсудкаў, пісараў маглі вылучацца толькі шляхціцы ВКЛ, у павеце не «новооселые» хрысціяне, якія ведалі права, былі пісьменнымі і не займалі іншых дзяржаўных і царкоўных пасадаў [3, раздз. IV, арт. 1]. Тым самым вялікі князь, паны-рада абмежавалі свае судовыя прэрагатывы. Новаўтвораныя суды станавіліся незалежнымі ад ваяводска-павятовай адміністрацыі, што сведчыла аб падзеле выканаўчай і судовай улад, апошняя з якіх перадавалася ў рукі мясцовай шляхты [4, с. 119].

Апафеозам шляхецкіх перамог і здабыткаў сярэдзіны 60-х гг. XVI ст. стала ўхваленне вялікім князем Жыгімонтам Аўгустам на Бельскім сойме ВКЛ 1564 г. прывілеі, згодна з якой у Княстве на ўзор Кароны Польскай уводзілася дзейнасць павятовых соймаў, што атрымалі назву соймаў. Віленскі сойм у наступным 1565 г. засведчыў сваёй пастановай, якая зыходзіла ад гаспадара, што «прыводечи ку большему парадку реч посполитую, што быхмо на выбранье послов соймом власным и иншим потребам земским належачих, дозволить порешили в поветах, то есть где колвек рады судовые засажоны, ... соймы... в каждом повете збирати, и на тые соймы поветовыя всим... князям, паном, вradником земским и дворным, и всим станом народу шляхецкаго и стану рыцёрскаго, где хто бы в котором повете оселость маець, на часы через листы наши назначоные зъездчатися, прикладом и порядком яко... обычай захован ест в паньстве нашом Коруны полское..., каб зъехався в потребах речи посполитой радити...» [5, № 7772].

Такім чынам, соймавая павятовая практыка дазваляла шляхце ўсіх зямель ВКЛ пагалоўна прымаць удзел у палітыка-заканадаўчай дзяржаўнай дзейнасці.

Да азначаных дакументаў прымыкаюць так званыя *соймавыя канстытуцыі*, якія падсумоўвалі пастановы вальных соймаў РП, рыхтаваліся дзяржаўнай канцылярыяй і спецыяльнымі камісіямі з улікам заўваг, пажаданняў соймавых паслоў. Канстытуцыі прымаліся дзвюма парламенцкімі палатамі: пасольскай ізбою ды сенатам, а пасля прыняцця даводзіліся да ведама шырокага шляхецкага кола на павятовых рэляцыйных соймаках. Найгалоўнейшай задачай сойма была барацьба за абмежаванне пранікнення ў шляхецкае саслоўе людзей «простага стану».

У сувязі з гэтай праблемай у 1578 г. вальны сойм адлучыў каралеўска-вялікакняжацкую ўладу ад аднаасобнага права надання шляхецтва, пастанавіўшы сябе галоўнай інстанцыяй наблітацыі: «Вырашаем, каб у шляхецтва не прызначаліся ніякім іншым чынам, акрамя як на сойме... са згоды сената ці падчас вайны за выключную мужнасць і ваеннае майстэрства» [6, s. 187]. Праз дваццаць тры гады сойм вымушаны быў звярнуцца да ўзмацнення сваёй папярэдняй пастановы: «З’явілася вельмі шмат новай шляхты, і рознымі шляхамі колькасць яе расце... Каб супрацьстаяць гэтаму, мы выносім пастанову, каб наперад ні мы, ні нашчадкі нашыя не павінны нікога... у шляхецтва ўводзіць, акрамя тых, хто быў рэкамендаваны нам сенатам і павятовымі пасламі (а ў войску — гетманам) за значныя заслугі перад Рэччу Паспалітай... Таксама ўдакладняем, што ніводнага падданага насуперак волі спадчыннага пана мы не дапусцім у шляхціцы» [6, s. 300]. Але і ў наступныя часы, прынамсі праз тры дзясяткі гадоў, праблема абароны шляхецкага саслоўя ад пранікнення ў яго незаконным шляхам заставалася актуальнай. Невыпадкова на разгляд варшаўскага сойма 1632 г. былі вынесены 5 пунктаў — неабходны мінімум доказу шляхецтва. Дакумент адзначаў, што, «паколькі людзі больш нізкага стану часцяком робяць захавы пранікнення недазволенымі спосабамі ў шляхецкае саслоўе, мы з мэтай прадухілення падобнага прыніжэння слаўнага і ганаровага звання, што атрымалі нашыя продкі сваімі заслугамі, пастанавілі:

Каб ніводзін шляхціц не асмельваўся далучыць да свайго герба невысакароднага пад пагрозай адабрання ў яго самога шляхецтва...

Той, хто даказвае сваё шляхецтва, абавязаны, акрамя прадстаўлення сведак, якія пазначаны ў папярэдніх пастановах сойма, прад’явіць сапраўдныя пісьмовыя доказы, а менавіта дакументы аб спадчыннасці, падзелах і месцазнаходжанні зямельных уладанняў.

А каму будзе адмоўлена ў прызнанні шляхецтва рашэннем сойма ці трыбунала..., той, нягледзячы, што соймак яго павета прызнаваў за ім шляхецтва, губляе яго, хіба што калі б зноў даказаў сваё шляхецтва ў законным парадку.

Калі каго-небудзь упікнулі нешляхецтвам, тады ён не зможа выказаць узаемнага папроку, перш чым ён сам не дакажа сваё шляхецтва. А калі дакажа сваё, тады, па жаданні, зможа ўпікнуць іншага.

Нарэшце, каб ніхто неабдуманна не замахваўся на гонар старажытных шляхецкіх родаў, дадаецца: калі хто-небудзь без ніякіх доказаў і юрыдычных сведчанняў упікне ў нешляхецтва бездакорнага шляхціца, а той дакажа сваё шляхецтва ў законным парадку ды яшчэ прадставіць даку-

мент аб месцазнаходжанні зямельных уладанняў, тады той, хто папракаў, павінен быць пакараны двайным штрафам, які прадугледжаны Статутам, і ўтрымлівацца ў вязніцы на працягу 12 тыдняў» [7, с. 583].

Соймавыя канстытуцыі даюць мажлівасць прааналізаваць эфектыўнасць працы шляхецкіх соймаў, гэта значыць наколькі цэнтральнай уладай улічвалася думка шляхты пры вынясенні канчатковых выракаў па важнейшых пытаннях дзяржаўнага жыцця. Праблемы, прапанаваныя да абмеркавання на сходах шляхты ў паведах, ваяводствах, утрымліваліся ў *каралеўскіх (гаспадарскіх) перадсоймавых лістах*, якія распаўсюджваліся па рэгіёнах РП праз каралеўскіх сакратароў і павінны былі трапіць да адрасата перад прызначанай датай соймавых пасяджэнняў. Тэксты гэтых дакументаў паказвалі пазіцыю манарха па тым ці іншым пытанні, выдзялялі прыярытэтных кірункі палітычнага жыцця, выяўлялі настрой кіраўніка дзяржавы да мажлівых антыкаралеўскіх захадаў шляхты.

Найбольш поўнымі інфармацыйнымі крыніцамі, што цалкам адлюстроўваюць асэнсаванне большай часткай шляхецкага насельніцтва ад становішча ў дзяржаве, разуменне першачарговых асноўных праблем, прапановы па пошуку спосабаў пераадолення крызісных сітуацый, з'яўляюцца матэрыялы пасяджэнняў павятовых соймаў і галоўнага сойма ВКЛ, а сярод іх у першую чаргу *інструкцыі паслам (дэпутатам)*, якія даваліся ім павятовай шляхтай на агульны (вальны) сойм РП. Тут выказваліся думкі па вырашэнні самых разнастайных праблем: знешнепалітычных, унутрыэканамічных, царкоўна-канфесійных, міжэтнічных, урэшце асабістых. Для прыкладу, у Інструкцыі шляхты Ашмянскага павета ад 30 снежня 1596 г., якая была дадзена паслам Яну Нарушэвічу і Гальяшу Пельгрымоўскаму на галоўны з'езд ВКЛ у Слоніме, што адбыўся 27 студзеня 1597 г., і вальны сойм у Варшаве, які распачаўся 10 лютага 1597 г., закраліся пытанні і выпісваліся рэкамендацыі па адносінах з Асманскай імперыяй, нізавымі казакамі, Швецыяй, па сітуацыі ў Інфлянтах. Запісваліся рэкамендацыі надаць ярмаркам у Брэсце, Гродне, Наваградку, Менску «вольнасць для ўсялякага гандлю», аб «порце прускім». Выказваліся думкі аб удасканалванні працы мясцовых судаў, дзейнасці Трыбунала, выбранні біскупа віленскага, фіксацыі асоб, што выязджалі да Кароны Польскай. У Інструкцыі ўрэшце выносілася да абмеркавання на сойме прыватная справа пана Цішкевіча па маёнтку Белаежскім [8, аддз. II, арк. 1—4].

Унутрысаслоўныя шляхецкія адносіны, міжсаслоўныя канфлікты і замірэнні найбольш выразна адлюстраваны ў матэрыялах *актавых кніг*. Гэта кнігі гродскіх, земскіх і магістрацкіх судаў, дзе змешчаны разнас-

тайныя судовыя цяжбы, скаргі і пратэсты на дзеянні службовых асоб, а таксама зафіксавана шматлікая дзяржаўная афіцыйная дакументацыя. Аб няпростых унутрыаслоўных адносінах сведчаць шматлікія актавыя судовыя запісы аб нападзеннях шляхціцаў-землеўладальнікаў на валоданні сваіх суседзяў. Колькасць такіх дакументаў значна вырасла ў першай палове XVII ст. у параўнанні з папярэднімі. Гэта сведчыць аб узмацненні шляхецкай анархіі ў сацыяльна-палітычнай рэчаіснасці РП. Тыповым дакументам падобнага кшталту з'яўляецца судовая справа, якую вёў гродскі суд горада Ашмяны 2 снежня 1555 г., супраць зямлянкі Бачынскай, што ў ноч на 1 снежня «наславшы моцно кгвалтом брата своего Олехна Ивановича з многими помочниками его на имение ее млти Деречинкое». Гвалтаўнікі ўварваліся ў двор цівуна воласці Мацея Базара, пакалечылі яго, жонку, «збили и зранили и наймитов его двух найма Мицка и Ивана; збивши и зранивши и звезавши, з собою повели», забралі 40 коп чыншавага спагнання і «иншие многие шкоды поделали».

Актавыя магістрацкія кнігі ўтрымліваюць шматлікія дадзеныя аб прэтэнзіях і незадаволенасці гараджан дзеяннямі рады горада супраць беспакаранага ўсяўладдзя шляхты ў гарадах і мястэчках, а таксама рашэнняў вышэйшага органа гарадскога самакіравання супраць прыватнаўласніцкіх юрыдык. Тут жа падаюцца звесткі аб прычынах і выніках канфліктных спрэчак, нярэдка сутыкненняў жыхароў горада, што падпарадкоўваліся магістрату, і шляхецкага гарадскога асяродка.

Асобнае месца па інфармацыйнай насычанасці займаюць *інвентары* зямельных уладанняў, якія належалі дзяржаве, вялікаму князю, шляхце. Па-першае, гэтыя дакументы фіксавалі адметнасць таго ці іншага шляхціца ў якасці асобнага дзяржаўнага фігуранта, якому належала вызначальнае ва ўсе часы багацце — зямля, што ўводзіла яго ўласніка ў асобны стан грамадства. Па-другое, інвентар фіксаваў адносіны землеўласнікаў з землекарыстальнікамі, гэта значыць шляхты і сялянства. Патрэчые, названы дакумент вызначаў гаспадарчыя параметры зямельных прадукцыйных надзелаў. Інвентары складаліся на тэрыторыі Беларусі з XVI ст. На працягу першай паловы XVII ст. колькасць іх значна павялічылася. У азначаны перыяд яны ў асноўным складаліся на старабеларускай мове. Афармляліся гэтыя дакументы галоўным чынам з прычыны куплі-продажу, падзелу, даравання, атрымання ў спадчыну, арэнды, аддачы пад заклад маёнтка.

Інвентары рэгулявалі юрыдычныя адносіны паміж шляхтай і падданным насельніцтвам, паміж землеўласнікамі і арандатарамі. Тым самым дакументальна абараняліся ўладальніцкія правы вышэйшага саслоўя,

вызначаўся юрыдычны статус падуладнага насельніцтва, якому нельга было без дазволу землеўладальнікаў змяняць месца жыхарства.

Інвентары даюць таксама звесткі аб сялянскіх павіннасцях, прычым вычарпальныя. Гэта зразумела, бо ад нормаў павіннасцей залежала даходнасць маёнтка. Але неабходна падкрэсліць, што прыведзеныя ў інвентарах павіннасці з'яўляліся павіннасцямі нарматыўнымі. Многія шляхецкія ўладанні здаваліся ў арэнду ці кіраваліся аканомамі. Часовыя гаспадары з мэтай павелічэння асабістых прыбыткаў самавольна завышалі інвентарныя нормы. У сувязі з гэтым, каб ліквідаваць міжсаслоўную канфліктнасць, землеўласнікі дазвалялі сялянам скардзіцца ім на злоўжыванні арандатараў і адміністратараў. Адсюль паходзіць іншы від крыніц — скаргі (суплікі). Яны сведчаць аб цяжкіх экзекуцыях, якія ўжывалі часовыя гаспадары ўладанняў, каб спагнаць з прыгонных дадатковыя работы і падаткі. Гэта значыць, скаргі сялян даюць магчымасць вызначыць не інвентарны памер рэнты, а фактычны цяжар, які клаўся на сялянскую гаспадарку.

Такім чынам, дакументальныя крыніцы, нягледзячы на іх рознапаходжанне і шматлікасць, дазваляюць прааналізаваць стан, ролю, перспектывы, якія мела шляхецкае саслоўе ВКЛ у дзяржаўна-грамадскім, сацыяльна-эканамічным, канфесійна-этнічным жыцці аднаго з мацнейшых дзяржаўных утварэнняў цэнтральна-ўсходняй Еўропы — Рэчы Паспалітай у другой палове XVI — першай палове XVII ст.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Европейское дворянство XVI—XVIII вв.: границы сословия. М., 1997.
2. Белоруссия в эпоху феодализма (БЭФ). Минск, 1959. Т. 1.
3. Статут Великого княжества Литовского 1566 г. // Временник имп. Моск. о-ва истории и древностей российских. М., 1855. Кн. 23.
4. Юхо І. Крыніцы беларуска-літоўскага права. Мінск, 1991.
5. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie/ Archiwum Radziwiłłów, t. zw. Warszawski / F. 354. Dział I. Dokumenty pergaminowe. Sign. 7772.
6. Volumina legum: w 9 t. / przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859—1860. T. 2: Ab anno 1550 ad annum 1609. 1859. 482, XIII s.
7. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею : в 39 т. Т. 8: Акты Виленского гродского суда. Вильно, 1875. XV+652+83 с.
8. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie/ Archiwum Radziwiłłów, t. zw. Warszawski. F. 354. Dział II. Nr 352. Instrukcja powiatu oszmiańskiego dana posłom na zjazd główny w Słoniuniu i na sejm walny warszawski. 1596.12.30. 4 s.